

שבת

מוסף מקור ראשון לתורה, הגות, ספרות ואמנות

אודות מדורים פרויקטים ופולמוסים גלינות שבת הגדול ארכיון בלוג שירים

הלכות ניסים | אריאל פיקאר

האם כל הצלה היא נס? מה נכלל בהגדרת הנס? התשובה לשאלה זו קובעת לעיתים תפילות, ברכות והלכות אחרות. דיון בהשלכות המעשיות מאיר את תפיסות העולם שמאחוריהן

על הניסים ועל הטבע

עיון פילוסופי בספרות ההלכה

עזגד גולד

אוניברסיטת בר־אילן, תשע"ה 334, עמ'

את הפער בין תפיסה דתית של המציאות לבין תפיסה חילונית נהוג להציג כמאבק בין שני טקסים: הראשון, התפילה הנאמרת לאחר הדלקת נרות חנוכה "הנרות הללו אנו מדליקין על הניסים ועל הנפלאות ועל התשועות ועל המלחמות שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה". השני, שורותיו של אהרן זאב המלוות את טקס הדלקת המשואות ביום העצמאות: "נס לא קרה לנו, פך שמן לא מצאנו, בסלע חצבנו עד דם – ויהי אור!". האדם הוא מחולל השינוי או האל?

הצבה כזו של הנושא מעמידה את הדתיות כמאמינה בכוחו של הקב"ה לחולל לעמו ניסים ונפלאות ואת החילוניות כמבוססת על כוחו של האדם המתגבר בעצמו על חוקי הטבע שאינם משתנים. ספרו של עזגד גולד מבקש להתבונן בספרות ההלכתית היהודית ולראות בתוכה את מגוון הדעות ביחס להגדרתו של הנס, למקומו ולחשיבותו. המתח שהוצג קודם כמתח שבין דת לחילון הוא בעצם מתח פנימי בתוך המסורת הדתית עצמה.

חיים בנס

בקוטב אחד עומד הרמב"ן. לדעתו הכול נס. הוא מבקש לראות בניסי יציאת מצרים לא חריגה מהטבע אלא הוכחה לכך שאין טבע בכלל, ולכן הלקח החשוב מיציאת מצרים הוא דווקא השגרה שרק לכאורה אין בה ניסים: "ומן הניסים הגדולים המפורסמים אדם מודה בניסים הנסתרים שהם יסוד התורה כולה, שאין לאדם חלק בתורת משה רבנו עד שנאמין בכל דברינו ומקרינו שכולם ניסים אין בהם טבע ומנהגו של עולם" (פירוש הרמב"ן על התורה, שמות יג, טז).

גישה זו ממשיכה מהעולם הקבלי לעולם החסידי והיא מופיעה בדרשתו של הבעש"ט על הפסוק "לעולם ה' דברך נצב בשמים": "ופירש הבעש"ט ז"ל כי דברך שאמרת 'יהי רקיע בתוך המים' וגו' תיבות ואותיות אלו הן נצבות ועומדות לעולם בתוך רקיע השמים ומלובשות בתוך כל הרקיעים לעולם להחיותם [...] כי

אילו היו האותיות מסתלקות כרגע ח"ו וחוזרות למקורן היו כל השמים אין ואפס ממש והיו כלא היו כלל" (תניא, שער היחוד והאמונה, פרק א.)

בקוטב השני של המחשבה היהודית עומד, איך לא, הרמב"ם. חוקי הטבע, כך למד הרמב"ם מאריסטו, הם קבועים ובלתי משתנים. גם הניסים המופיעים במקרא הם, על פי פרשנותו של הרמב"ם, מתוכננים מראש כחלק מהמערכת הטבעית עצמה. לעמדתו העקרונית של הרמב"ם על אודות הטבע והנס יש השלכה לתפיסת ההשגחה שלו, שהרי השגחה משמעה התערבות של האל בטבע לטובת האדם או לרעתו. הרמב"ם מצמצם את ההשגחה האלוהית רק לצדיקים ולחכמים. בני האדם שדרגתם האישית נמוכה אינם מושגחים על ידי האל וחייהם מתנהלים על פי הטבע בדיוק כמו בעלי החיים. אסונותיהם ואושרם תלויים בטבע ובדרך שבה הם התמודדו עם ברכתו או פגעיו.

אלו הן העמדות העקרוניות ביחס לנס בספרות המחשבה היהודית. ההלכה נדרשת לצמצם את המושגים המופשטים ולהביאם לעולם המעשה. ספרו של גולד מנתח את הספרות ההלכתית ומוצא בה ביטוי לתפיסות שונות ביחס לנס ולטבע. להלן כמה דוגמאות.

יום העצמאות וכשפים

התלמוד הבבלי (ברכות נד) קובע שאדם שנעשה לו נס צריך לברך "ברוך שעשה לי נס במקום הזה". סביב הלכה זו נוצר בימי הביניים דיון בהגדרת המושג "נס". ר' יצחק בר ששת קבע שכל מי שניצל ממוות צריך לברך ברכה זו. לעומתו סבר ר' אשר מלוניל שנס שמברכים עליו הוא רק "בנס שהוא יוצא ממנהג העולם [...] אבל נס שהוא מנהג העולם ותולדתו כגון שבאו עליו גנבים בלילה ובא לידי סכנה וניצל וכיוצא בזה אינו חייב לברך".

גם לגבי אמירת הלל ביום העצמאות אנחנו מוצאים עיסוק בשאלה מהו נס ומהו טבע. הרב שלמה גורן כותב: "ברור שנצחונו במלחמת השחרור נס הוא לכל דבר" (מצוטט בעמ' 97). לכן הוא קובע שיש לומר הלל בברכה ואף לברך "ברוך... שעשה לנו ניסים בארץ ישראל בזמן הזה". לעומתו סובר הרב יצחק יעקב וייס (רבה של העדה החרדית בירושלים) "דנצחון המלחמה בדרך כלל אינו ענין של נס אלא דבר טבעי [...] דנס הוא רק דבר המוכח וניכר שיוצא חוץ להיקש העולם [...] כל שכן בנידון דידן במלחמת הציונים עם הערביים לא היה אפילו ממשות וריח של נס [...] אלא הצלחה מלובש בדרך הטבע" (עמ' 98). גולד מעיר בצדק שעמדתו של הרב וייס מושפעת מהשקפה מטא-הלכתית המתנגדת למפעל הציוני ולמדינת ישראל. אכן כך, אך ביקורת זו נכונה גם כלפי הרב גורן הציוני. מכאן שהשאלה מהו נס אינה עניין אובייקטיבי אלא תלויה בהקשר הכולל ובפרשנות המציאות הרחבה שבתוכה התרחש או לא התרחש הנס.

העיסוק בהגדרת הנס מחייב דיון בהגדרת הטבע. במישור ההלכתי עולה שאלה זו סביב העיסוק בתקפותן של אמונות מטאפיזיות, סגולות, עין רעה וכדומה. נחזור אל הרמב"ם: בהלכות עבודה זרה פרק יא דן הרמב"ם באיסורים שבפסוק "לא ימצא בך מעביר בנז ובתו באש קסם קסמים מעוין ומנחש ומכשף וחבר חבך ושאל אוב וידעני ודרש אל המתים" (דברים יח). בסוף הפרק (הלכה טז) הוא כותב: "ודברים האלו כולן דברי שקר וכזב הן [...] כל המאמין בדברים האלו וכיוצא בהן ומחשב בלבו שהן אמת ודבר חכמה אבל התורה אסרתן אינו אלא מן הסכלים ומחוסרי הדעת [...] אבל בעלי החכמה ותמימי הדעת ידעו בראיות ברורות שכל אלו הדברים שאסרה תורה אינם דברי חכמה אלא תהו והבל שנמשכו בהן חסרי הדעת ונטשו כל דרכי האמת בגללן, ומפני זה אמרה תורה כשהזירה על כל אלו ההבלים תמים תהיה עם ה' אלוהיך". הרמב"ם, נאמן לשיטתו הפילוסופית, סובר שחוקי הטבע הם מערכת מדעית רציונלית שאינה נתונה לשליטתם של קוסמים ומכשפים. האיסור לעסוק בכשפים נדרש בגלל האמונה העממית בהם אך החכמים יודעים שמדובר בהבל ורעות רוח.

כך הרמב"ם, אך בבית מדרשו של הרמב"ן, המיסטיקן, סברו אחרת. יש כוחות מסתוריים בעולם ובמידת הצורך מותר לאדם להשתמש בהם. הרשב"א (בתשובותיו א, תיג), תלמידו של הרמב"ן, התיר להשתמש בידע אסטרולוגי המשולב בקמע (צורת אריה ממתכת) למטרות רפואה. הוא מצטט את דבריו של הרמב"ם שהובאו לעיל וכן את דבריו במורה נבוכים (ג, לז) "כדי להרחיק מכל מעשי הכישוף אסר לעשות דבר ממנהגיהם [...] כי הם דברים שהיגיון טבעי אינו מצריך אותם [...] כל מה שהעיון הטבעי מצריך מותר, וזולתו אסור". ושואל: "מהו הדבר שיקראוהו הרב ז"ל שיגזרוהו העיון הטבעי? אם מה שיגזרוהו עיון חכמים שחברו ספרים בטבע כאריסטו וגאלינוס וחבריהם שחברו ספרים בטבע הסמים והמסעדים המועילים לפי עיונם וכל מה שלא השיג עיונם הוא בכלל איסור דרכי האמורי."?

האם לידע המדעי יש מונופול בהבנת העולם? לדעתו של הרשב"א ישנו ידע שאיננו מבוסס על המדע "כי באמת הדברים הפועלים בסגולה אין פעולתם בפלא מהם אלא בטבע מסוגל. רצוני לומר טבע לא ישיגו עיון החכמים ואולי אפילו החכם שבחכמים לרוב העלם הטבע הוא מכלל המין האנושי מצד שהוא אדם". זהו ידע מסוג אחר שאיננו כפוף לכללי העבודה המדעית, והוא אינו מושג על ידי חכמה אנושית אלא מתוך מקורות מידע שלמעלה מן השכל.

קיצור דרך לישועה

בדברי הסיכום לספר כותב גולד: "בראייה כוללת, אפשר לזהות התפתחות הדרגתית בדיון ההלכתי בנושא הנידון, ולהצביע על מגמת הפנמה וקבלה הולכת וגוברת של עקרון הסיבתיות הפיזיקלי, על חשבון הסיבתיות המטפיזית" (עמ' 289). הסיבה העיקרית לכך היא התפתחות הידע המדעי שהעמידה בצל מערכות ידע מקבילות. במילים אחרות, כשהילד שלנו חולה ניתן לו אנטיביוטיקה ולא נסתפק בחוט אדום או בקמע.

ובכל זאת, נדמה שיש פער הולך וגדל בין העולם ההלכתי, הרצינונלי, המתואר בספרו של גולד, לבין עולם שלם של פרקטיקות ואמונות שעולות ופורחות בימינו. עלונים המחולקים בבתי הכנסת מדי שבת משדלים את המאמינים לקנות מיני משקאות או חפצים שונים, ובעיקר לתרום מכספם למוסדות המתחזקים את אחד מקברי האמהות, האבות או הצדיקים. בתמורה מובטחת להם ישועה בתחומי הבריאות, הפרנסה, השידוך או כל בקשה אחרת. האם הסיבה לכך היא רעב לפשר ולמשמעות שהמדע והרצינונליות המודרנית אינם מספקים? או שמא מדובר בעצלנות מחשבתית וברצון לקצר את הדרך לישועה בלי לעבור בדרך החתחתים הקשה שהשכל מחייב?

ד"ר אריאל פיקאר הוא המנהל החינוכי של תכנית בארי ועמית מחקר במכון שלום הרטמן

פורסם במוסף 'שבת', 'מקור ראשון' כ"ה טבת תשע"ה, 16.1.2015